

לשוננו לעם

עורך: משה פלורנטין

מתוך

כרך נו, תשס"ז

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

בית עם – על גלגולי משמעותו של מונח

הקדמה

הדברים המובאים בזה עוסקים במונח **בית העם**, שכידוע פירושו בימינו 'מועדון שמתקיימות בו פעילויות תרבותיות וחברתיות במסגרת הקהילה'. לדבריי שלושה היבטים. הראשון: בירור פרשני קצר של המונח **בית העם** הנזכר בספר ירמיהו, בספרות חז"ל ובחיבורים הלכתיים מאוחרים יותר; השני: בירור של התפתחות המונח והשתרשותו עם הקמת המוסד המכונה "בית העם" בראשון לציון בשלהי המאה התשע-עשרה וההשלכות של הדבר על הבנתו במילונאות החדשה; והשלישי: בחינת משמעותו של המונח וקורותיו הפרשניות בהקשר המיוחד של האידאולוגיה הציונית הרווחת בראשון לציון דאז, הכרוכה בהתפתחות האווירה של לימודה המתחדש של העברית. ננסה לטעון שבנסיבות הנתונות התחדשות השימוש במונח הייתה כרוכה בשינוי משמעות שיש בו משום קריאת תיגר על רוח הדברים המגולמת בשימושו המסורתי.

בית העם במקרא, בספרות חז"ל ובחיבורים הלכתיים מאוחרים

המקור למונח **בית העם** הוא בצירוף היחידאי הבא בתיאור החורבן שהמיטו הבבלים על ירושלים: "ואת בית המלך ואת בית העם שרפו הכשדים באש ואת חמות ירושלים נתצו" (ירמיהו לט, ח). בפשטות, **בית העם** עניינו בתי העם, ובסמיכות שלפנינו המילה **בית** משמשת בהוראת רבים – בתים.¹ באופן הזה מצטייר בפסוק חורבן מוחלט, מקצה לקצה – מבית המלך ועד לבתי העם, כלומר חורבן של כל מה שנכלל בתוך החומות, שאף הן נהרסו.² הצירוף **בית העם** מופיע כמונח בתלמוד הבבלי בהכרזתו של רבי ישמעאל, שאיננה מתייחסת להופעתו במקרא: "תניא, רבי ישמעאל אומר: בעון שני דברים

1. למשל בפירוש מצודת דוד: "בית כל אחד מגדולי העם כמו שנאמר בסוף הספר ובמלכים ב 'ואת כל בית גדולי'. וכך נמצא גם בפרשנות המודרנית למקרא: "כנראה 'בתי העם' כמו בפשיטתא והשווה נב, יג 'ואת כל בתי ירושלים'" (עולם התנ"ך: ירמיה, תל-אביב 1983, עמ' 179).

2. וכן פירש מנחם בולה ב"דעת מקרא": "ורצונו לומר, ששרפו את כל בתי ירושלים מבית המלך ועד בתי העם, שדרך הלשון להזכיר את שני הקצוות כדי לכלול את הכל".

עמי הארצות מתים - על שקורין לארון הקודש ארנא ועל שקורין לבית הכנסת בית עם" (שבת לב ע"א). ברור כי שימוש לשון כזה נתפס כביזוי גדול בכוונת לנכחות ציבורית בלתי מבוקרת באתר, המשרה אווירה של חולין (רש"י: "בית עם - לשון ביזוי שמתקבצין בו הכל"); וגם אם אין עדות ישירה בספרות התלמודית שהמונח **בית עם** שימש בפועל, ואף לא שמישהו אכן כינה כך בית כנסת, ברור למדיי כי בניסוח זה מקופלת הכרזה על הצורך בהבדלתו של בית הכנסת והקצאתו לכינוסים שבקדושה ובהימנעות מהתקהלות בו לצרכים שאינם כאלה. מן הסתם קינן בלבבות חכמינו חשש לשימוש "חילוני" כזה על רקע העובדה שבית הכנסת נתפס כמוסד הנושא תפקידים קהילתיים שונים החורגים מן ההקשר המצומצם של עבודת האל.³

דוגמה אחת מני רבות - גם אם בולטת בקיצוניותה - לשימוש מבזה בבית הכנסת ובארון היא הסיפור על הכנסת מכשיר אריגה לארון. בתלמוד הובעה על כך תמיחה, והתברר שהדבר נעשה בתוקף תנאי מיוחד שהיה מקובל במקום מסוים: "ר' ירמיה אזל לגוולנה חמתון יהבין מכושא בגו ארונה. אתא שאל לר' אימי. אמ' ליה אני אומר. לכך התנו עליו מבתחילה" (=ר' ירמיה הלך לגוולנה [=גול?], ראה אותם נותנים מכוש [=כלי אריגה] בתוך הארון. בא, שאל את ר' אימי. אמר לו: אני אומר - לכך התנו עליו מלכתחילה; ירושלמי מגילה ג, א [עג ע"ד]). דוק: כאן מדובר על מה שנתפס כביזוי בפועל, אך השפה נגדרת אחר המציאות, ועל רקע מעין זה עשוי לצמוח גם שינוי ממשי בלשון, שינוי המביע סטייה מוחלטת מייעודו המקודש של בית הכנסת. ואפשר שבדברי רבי ישמעאל אין בהכרח עדות לשינוי לשון ממשי, אלא ציור ספרותי לבעייתיות שבביזוי על ידי עמי הארצות, המומחש באמצעות שינוי הלשון; כביכול תופס מבזה בית הכנסת בפועל - יהא אופן הביזוי אשר יהא - את משמעותו הטכנית כמקום כינוס גרדא מבלי לרדת לעומק משמעותו, ומציגו בלשון לא ראויה. הספרותיות הגלומה בדברי רבי ישמעאל מובלטת בכוח משחק הלשון: עמי-עם ("...") עמי הארצות מתים - על שקורין לארון הקודש ארנא ועל שקורין לבית הכנסת בית עם").

בתפיסה כי היגד ספרותי לפנינו ימצא פתרון לשאלה מה בעצם נורא כל כך בקריאת ארון הקודש "ארן" (בארמית)⁴ המצדיק עונש מיתה. ואם לספרות פנינו,

3. ראה זאב ספראי, "התפקידים הקהילתיים של בית הכנסת בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד", בית הכנסת בתקופת המשנה והתלמוד, בעריכת זאב ספראי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 105-123.

4. משמעות **ארון** היא גם 'מגדל עץ' ביתי; ראה מילון ערוך השלם, א, תל-אביב תש"ל [וינה תרל"ח], עמ' 293. מבחינה זו המרחק בין ארון עץ לארון הקודש איננו כה גדול, ואין צריכה להיות מניעה מהותית להשתמש ב**ארון** כמעין קיצור לארון הקודש. בדומה התיבה שבה הניחו את התורה בבית הכנסת נקראה **תיבה**, ללא תוספת מבארת.

אפשר שיש כאן הצגת סמליות של מוות (ארון = ארון מתים⁵), בניגוד לארון הקודש שבמרכז בית הכנסת, האמור להיתפס בלב המאמין כמקור חיים. דרך אגב אציין כי בפירושו לתלמוד התלבט הרב עדין שטיינזלץ בשאלה זו וראה בשימוש בכינוי **ארן** צד של חומרה בעטיו של גורם ספרותי אחר – משחק לשון הגלום ב**ארנא**.⁶

אם כן, לא "עברת לשון" לפנינו, שהרי אין הלשון אלא המחשה לבעיית הזלזול שביטוייה רבים ושונים. ויצוין: המחשה הרי היא מדרכי המדרש.⁷ במקרה שלפנינו הכרזתו של רבי ישמעאל מעניקה לזלזול לבוש דמוי-מדרשי, מעין לשוני, שעם היותו עומד בפני עצמו יש בו גם התייחסות סמויה למקרא; וגם אם אין הכרזתו נזקקת במישרין לפסוק בספר ירמיהו, מהדהד בה זכר החורבן הקדום. לפי זה, לא רק האיום הישיר במוותו של עם הארץ הספציפי מצוי כאן, אלא נרמז גם החורבן של אותו **בית עם** קדום. כביכול **בית העם** הידוע מהמקרא אינו אלא בית ספציפי שחרב, ואיום סמוי זה רובץ לפתחו של המבנה המבוצה בפי עמי ארצות, שכביכול כינוהו **בית העם**. ואולי עומדת ברקע גם השוואה ספרותית סמויה ל**בית המלך** שבפסוק; כביכול רצונו לרמוז שראוי שבית הכנסת ייתפס כ**בית המלך**, ואם לא כך הוא, יבוא העונש בחורבן. הנה כי כן, עם הארץ המבוצה את בית הכנסת יביא לחורבנו, ועל כן גם למותו שלו.

בפירושו לפסוק שבספר ירמיהו רש"י אכן קושר את בית העם הנזכר שם עם בית כנסת, תוך שהוא מקפיד לשמור על לשון רבים ("בתי כנסיות"), המזכירה במידת מה את הפשט. רד"ק הבין פירוש זה כמדרש: "[...] ובדרש 'ואת בית העם' זה בית כנסת". נראה אפוא שהקשר בין בית העם של רבי ישמעאל לזה של הכתוב בספר ירמיהו הוא קשר מדרשי במהותו; רש"י, מבלי לציין זאת במפורש, ובניסוח מדויק גם רד"ק, הבינו את הצירוף **בית עם** כבית כנסת, ובפרשנותם זו חיזקו במידת מה את המוטיב שציינו קודם – במקור רבי ישמעאל מתריע נגד מי שתופס בית כנסת כבית עם.

5. Michael Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat-Gan 2002, p. 165; idem, *A Dictionary of Judean Aramaic*, Ramat-Gan 2003, p. 33.

6. שבת לב ע"א (עמ' 131): הכינוי **ארנא** עשוי לכאורה להתפרש 'עו בר'. אני מדגיש "לכאורה", משום שאמנם זוהי גרסת הפשיטתא **לזמר** הנזכר בדברים יד, ה, אולם נדירותה של המילה בסורית מטילה ספק רב בהשערותיו של שטיינזלץ. משחק לשון הגיוני חייב להישען על מילים מוכרות לקהל הפוטנציאלי של מפענחיו. אני מבקש להודות לפרופ' דוד טלשיר על הערתו בנידון.

7. יצחק היינמן, דרכי האגדה³, ירושלים 1970, עמ' 15–20.

בספרות ההלכה לדורותיה אין עיסוק מיוחד ב**בית עם**, למעט עצם השימוש בדברי התלמוד דלעיל כדי להתריע נגד ביזיון בית הכנסת.⁸ אולם יש סימן לשימוש מיוחד ב**בית עם** בדברי ספר חסידים, העוסק – לפי שיטתו ההלכתית-חסידית המיוחדת – בשאלת ההורשה של מקום בבית הכנסת:

אין יכולים מדין תורה לקבוע מקום בבהכ"ס לירשו וראיה דאמר ר' יונתן לא שנו אלא שבידם למכור בית עם אבל בהכ"ס לא כיון דמעלמא אתי הוי של רבים ולא מצי לזבוני לוי [=ליחיד] ועוד הרבה ראיות. ומה שיושבים במקום אבותיהם כדי שלא יעשו מחלוקת [...] ⁹

לפי זה עולה שבית עם הוא סוג מסוים של בית כנסת, ובהקשר זה מעניינת הערת מרגליות (שם) המעמיד גרסה אחרת: "נראה דכצ"ל לא שנו שבידם למכור בית הכנסת של כפרים, אבל בית הכנסת של כרכים לא [...]". בסך הכול שתי הגרסאות די דומות: "בית הכנסת של כפרים" מציין אתר פשוט יותר, ועשוי להיות מקביל ל"בית עם", אם כי לפי ניסוח זה אין כאן שימוש ב**בית עם** בהקשר ישיר של ביזוי, אלא בהקשר של פשטות. מכל מקום, היגד ייחודי לפנינו הנשען על ההנגדה **בית כנסת – בית עם**, ודומה שאין להוציא מכאן ראיה שאכן השתמשו בלשון **בית עם** בשפת ההלכה, או באיזושהו ניסוח ממשי אחר.

בשולי העיסוק בבית העם בשפה הדתית ולקראת הדיון הממשמש ובא בשאלת התפתחותו החדשה של מושג בית העם, יש טעם כמדומה לבחון כיצד נתפס בית העם בפסיקה הלכתית מן ההווה, כשל**בית העם** כבר יש שימוש מסוים וקונוטציה מסוימת (ראה להלן). הנה עניינו של בית העם עלה אגב עיסוק בסוגיית המעמד הדתי של תפילה בבניין ציבורי מחוץ לבית הכנסת. בשו"ת "ציץ אליעזר" נאמר:

קיים בישובנו מנין צעירים אשר מדי שבת בשבתו לפני תפלת שחרית לוקחים ס"ת מבית הכנסת הגדול למקום תפלתם בבית העם שמים אותו בארון ומוציאים אותו אחרי תפלת שחרית לקריאת התורה, אחרי הקריאה מחזירים אותו לארון, ובסיום מוסף מחזירים אותו לביהכ"נ הגדול, ולכאורה לא יאות לעשות כן [...] כי מינכר שהבאתה היתה לצורך הקריאה בלבד וזלזול הוא לס"ת להוליכה אל אנשים שצריכים לה, כי כבודה שילכו האנשים אליה, ואפילו אם אין מקום מתאים בבית העם להשאיר את הס"ת ליום או יומיים ג"כ וזה לא עילה להתיר ואגב, עצם התפלה בבית עם

8. בניסוח האנציקלופדיה התלמודית (ג, ירושלים תשכ"ג, ערך "בית הכנסת", עמ' קצו), המחבר לדברי התלמוד את רש"י: "אין לבזות ביהכ"נ אפילו בדיבור, ואמרו שעמי הארץ מתים בעון שקוראים לביהכ"נ בית עם על שם שמתקבצים בו הכל והוא לשון ביזוי".

9. מהדורת מרגליות, סימן תתיא, עמ' תעד.

מקום שנוהגים בו חול בדרך כלל, אין הדבר רצוי כל כך, ולא יעלה לרצון לפני ה' [...] ¹⁰

האם ה"מקום" גורם או ה"שם"? המהות או השפה? האם בית העם מהווה כאן רק דוגמה מקרית לתפילה מחוץ לבית הכנסת, או שבעצם שמו כבר יש מן החילול? אפשר שהפסיקה לא הייתה משתנה לו דובר באתר ציבורי אחר, אך למצער רמיזה לחולין המיוחד שבבית העם דומה שיש כאן.

התחדשות בראשון לציון

המונח **בית העם** התחדש בראשון לציון של סוף המאה התשע-עשרה. הוא נקלט עד מהרה והועדף על ביטוי אפשרי אחר – **בית העדה** (קהילת ראשון לציון כינתה עצמה "עדה"; ראה להלן). בכתובת הקדשה הנמצאת עד היום בחזית מבנה בית העם, והמעידה על הקדשתו לכבוד הנדיב ואשתו, נכתב בשורה הראשונה: "בית עם ראשון לציון". בתיעוד תולדות ראשון לציון למלאות לה "מחצית היובל" תוארה הנחת אבן הפינה לבית העם בטקס רב רושם, המלמד כי כבודו של הבית רב היה מהרגע הראשון:

כ"א סיון תרנ"ו: מניחים את אבן היסוד לבנין 'בית העם' הנבנה על חשבון עדת ראשלי"צ. סדר היום, לחג הנחת אבן היסוד [...] א). התזמורת תנגן, א) את הנעימה התורכית, ב) תפילת שלום הנדיב: 'אליך אבינו' [...] ה). ש"ץ המושבה יברך את כ' הדר השולטן בברכת 'מי שברך' (הנותן תשועה); התזמורת תנגן הנעימה התורכית, מי שברך להנדיב תפילת שלום הנדיב, מי שברך לציר הנדיב הא' א. שיד, להמנהל הא' חזן ולכל נושאי המשרה והפקידות ולכל הקהל. ¹¹

10. חלק יז, סימן יב. המחבר הוא הרב אליעזר ולדינברג (1915–2006), מחשובי הפוסקים במאה העשרים וחתן פרס ישראל לספרות תורנית (תשלי"ו).

11. אהרן מרדכי בן יוסף צבי פריימן, ספר היובל לקורות המושבה ראשון לציון, ב, יפו תרע"ג, עמ' 40. תיאור דומה בקוויו העיקריים מצוי בנאום של פריימן בזמן הנחת אבן הפינה לבית העדה: "ותעבר אבן הראשה בידי הנוכחים, מיד ליד, עד המסרה ליד האדון חזן, ויניח את האבן [...] ויעל ש"ץ המושבה ר' מרדכי בר וייס ויברך את הדר השלטון, בברכת 'הנותן תשועה' ותשמיע התזמורת את רעם מנגינותיה. ויעלו כל תלמידי בית הספר אל תוך עגול התזמורת וישמיעו את השירה 'תפילה לשלום הנדיב' (אליך אבינו), וילוו בה את התזמורת שנגינתה את מנגינתה נעימה מאד. והחזן הוסיף לברך בברכת 'מי שברך' את הנדיב עם משפחתו ואת צירו ה' שיד ואת מנהל המושבה עם כל נושאי משרות בפקידות את חו"צ את הכי"ח, את כל בני המושבה והאורחים הנוכחים וכו'" (שם, עמ' 245).

בקטע המדגיש את "עדת ראש"צ" מכונה המבנה **בית העם**, וגם אם כונה לרגע **בית עדה** אין ספק ש**בית העם** התאזרח מהר מאוד. הקטע שהובא משקף את גודל פרסומו של בית העם, וברי שהמוניטין שזכה בו סייע להיקלטות **בית העם** בלשון כשם ספציפי של אתר וכמונה. תמונה דומה עולה מהקטעים האלה:

בתפארת רבה, ברגשי קודש, בחום אידיאלי בלתי רגיל, בהתלהבות נפשית, חגגה עתה עדת ראשון לציון את החנוכה הגדולה של הבניין היחידי אולי בתכונתו היום על פני כל כדור הארץ, חג משולש: פתיחת בית עם, בית ספרים וסוכת תזמורת [...] ¹²

ולפני שנתיים בנו האיכרים בתוכו בית גדול אשר יקראו לו בית עם. והוא אולם גדול נועד לאספות כלליות, לבית ספריה ולקרא עיתונים, ונשען לו אכסדרה אשר בה תנן להקת מנגנים מאיכרי המושבה שלוש פעמים בשבוע. ¹³

בית העם שהוא בית העם העברי הראשון בעולם בימינו [...] ¹⁴

הנה כי כן, התחושה של ראשוניות בעצם בנייתו ומשולש המאפיינים – בית לוועד ולספרייה ומשכן לתזמורת – משותפים לכל תיאוריו ¹⁵ ומעצבים את האידאולוגיה העומדת מאחורי המונח, כפי שיצוין להלן.

בית העם לא הצטמצם לראשון לציון. המונח נחל הצלחה והוצמד למבנים בעלי פונקציות דומות שהוקמו בשנים הבאות בשכנה הדרומית רחובות (1914), בתל-אביב, בירושלים ובמקומות נוספים, כפי שיוזכר להלן.

ההיבט האידאולוגי

קשה לדעת באיזו מידה היו בוני בית העם בראשון לציון והמשתמשים בו מודעים לקונוטציות הכרוכות בבית העם שלהם מתוקף הקשריו המקוריים של המונח. במודעותם של בני ראשון לציון לראשוניות מפעלם, הפיזי והלשוני גם יחד, ¹⁶ ניתן לראות רמז לכוונת מכוון בשימוש ב**בית העם** דווקא, ויש לשער כי הקרבה

12. השקפה ד, גיליון טז, "יז באדר א' תרנ"ח; מצוטט אצל זאב וילנאי, אנציקלופדיה אריאל, תל-אביב תשמ"א, ערך "ראשון לציון", טור 7214.

13. חיים אליעזר מושקט, על הרי ישראל, תר"ן; מצוטט אצל וילנאי, שם, טור 7215.

14. דוד יודלביץ (עורך), ראשון לציון, ראשון לציון תש"א, עמ' 504.

15. לאחר כמעט יובל: "בית העם בראשון לציון הוא לא רק הראשון במושבתנו וגם לא הראשון בארצנו, אלא הוא הראשון בעולם כלו בזמננו [...] (שם, עמ' 511).

16. יהושע קניאל, "הויכוח בין פתח תקוה לראשון לציון על הראשוניות בהתיישבות ומשמעותו ההיסטורית", קתדרה 9 (תשל"ט), עמ' 26–53; יוסף לנג, "תחיית הלשון העברית בראשון לציון, 1882–1914", קתדרה 103 (תשס"ב), עמ' 85–130.

הגאוגרפית לבית הכנסת של המושבה – מרחק של מאות מטרים ספורים – יצרה תחושה של שני מוקדים העומדים זה בצד זה וזה מול זה ביחסים של השלמה ושל מתח. בפרק בית העם בספר "ראשון לציון" סוקר דוד יודה לב־איש (יודלביץ) את ההירותמות לבנייה של שבעים וחמש משפחות האיכרים לכבוד הברון ומגדיר את המטרות בתערובת של קודש וחול:

[...] התרוממה נשמתם אל על, ויפרשו מעיסתם הרזה לתת בטאון של ממש לרגש הכרת טובה שבנפש, למי שהחלו לקרוא לו אבי הישוב, ויגשו לבנות על שמו בית מקדש לחיי חולון העממי והצבורי שלהם ולהקדיש לשמו.¹⁷

בנאומו של ד"ר אהרן מזי"א בעת הנחת אבן הפינה, בי"ז בסיוון תרנ"ו, הוא מציין את קדמות המונח: "[...] כי 'בית העם' היה לנו בשבתנו על אדמתנו (ירמיהו ל"ט)", מזכיר את "בית העם" אשר שרפו הכשדים באש ומביא ראיה "מתלמוד סוכה נא כי היו תמיד שני בתים (1 בית ד'; 2 בית העם. 'ומי שלא ראה את דיפלסטין של אלכסנדריה לא ראה בכבודן של ישראל' [...])".¹⁸ כוונתו בראייה לדברים המופיעים בבירייתא המשובצת בתלמוד (בבלי סוכה נא ע"ב): "רבי יהודה אומר: מי שלא ראה דיפלסטון של אלכסנדריה של מצרים לא ראה בכבודן של ישראל", ופרשנותו הגוזרת מכאן את קיומם הנצחי של שני בתים נשענת כמדומה על דבריו של רש"י בהסברו שם: "לשון יוניתי, דיו – שנים, פלו – לשון שרים, כמו מטרופולין וכמו דיפולין מרומי דתענית (דף יח). סטון – לשון סטיו, שני סטיווין". כלומר רש"י מעמיד על ממד הכפילות,¹⁹ ומזי"א מבין אותו ככפילות של מבנים חשובים. לעניין הנידון חשוב מאוד ההמשך: "פעמים שהיו בה ששים רבוא כפלים כיוצאי מצרים [...]", והדגש זה של הריבוי מעניק ממד של עֵם, ולא רק בגין המספר הגדול אלא גם משום ששיעור התכולה של המבנה מובע במספר לאומי מאוד: "יוצאי מצרים". בסך הכול זהו פירוש מוזר למדיי, שיש בו משהו מן המדרשי, וברי שקשה מאוד לראות בו ראיה לטיעון "כי היו תמיד שני בתים", אלא אם כן יש רצון עז להוכיח זאת. מכל מקום, בניגוד לפרשנות המסורתית הרואה בבית העם איזה עיוות של מושג בית הכנסת הראוי לגינוי ואף לענישה, קיומו של בית עם נראה בעיני אהרן מזי"א כהתחדשות של מציאות קדומה ברוח הציונית הידועה של העבר המתחדש.

17. יודלביץ (הערה 14 לעיל), עמ' 512.

18. שם, שם.

19. אשר למשמעו המקורי של הביטוי, מדובר ב**דפלוסטון** (δελύστοον), שמשמעה ביוונית 'בניין עמודים כפול', 'אכסדרה כפולה'. על הצורות השונות של כתיבת המילה הזאת במקורות ראה שאול ליברמן, תוספתא כפשוטה², סדר מועד, ירושלים תשנ"ג, עמ' 889–890, וראה הערותיו והפניותיו שם.

לעומת הצגת הצמד **בית כנסת** – **בית עם** כמשקף ההיסטוריה היהודית האותנטית יש גם הבלטה יתרה של בית העם החילוני על חשבון חברו המסורתי. דומה כי שיאה של מגמה זו מופיע בתיאור ראשון לציון ללא בית הכנסת שלה. הנה במאמר הנושא את הכותרת האידאולוגית "ראשון לציון – השקפה על מצב החומרי והמוסרי של המושבה הזאת" כתב יצחק בן-צבי:

בית העם ובית הספרים – הבית הגדול ונהדר הזה הנבנה כולו בהוצאת יושבי המושבה נועד לבית ועד לראשי העדה ולאספות כלליות וביחוד לבית הספרים [...] ²⁰

אמנם היעדר אזכור איננו אמירה חד-משמעית, אך כלום ניתן להציע תיאור אונייטיבי ללא כל אזכור של מבנה כה מרכזי מבחינה גאוגרפית וכה חשוב מבחינה קהילתית כמו בית הכנסת של ראשון לציון? אכן בית העם גבר על בית הכנסת!

זירה להתחדשות השפה

בדיון על מעמדו הלשוני ועל דימויו התרבותי של בית העם חשוב לומר דבר מה על זיקתו ללשון העברית, לא רק כמונח מחודש אלא גם כאתר שנערכה בו פעילות תרבותית. ובכן, מתברר שהפעילות החברתית תרמה הרבה לקידום השימוש בעברית. בוויכוח על ה"זירגון" ב"האור" בשנת תר"ע היה דב חביב לובמן אחרון המגיבים:

כתלי בית העם בראשון שמעו הרבה עברית בדיבור, בחזיונות ובחגיגות ואין שום אולם או בית בכל הארץ אשר הצהיר כ"כ הרבה פרוסום ופומבי להעברית כמו בית העם הראשוני. ²¹

דומה כי תפיסתו של בית העם כאתר וכמונח המזוהה עם תחיית הלשון והשימוש בה מתקבל גם בבית עם אחר. הנה כך מתואר בית העם בירושלים (שנוסד בשנת תרס"ו [1906]): "בשנת תרע"ג יצאה מבית העם היוזמה למלחמת הלשון העברית נגד חברת 'עזרה'". ²² ונגלה גם ניסוחים המדגישים את זיקתו העמוקה לעברית באופן פילוסופי יותר: "[...] כדי לשמוע דבר האומה האחידה ובלשונה העצמית ובדרך מחשבתה המיוחד לה". ²³

20. לוח ארץ ישראל ג (תרנ"ח), עמ' 184.

21. "ענין הזירגון – עוד תשובה לבן יהודה", האור, ב' באב תר"ע.

22. חיים גלעד, "לבטי הבנין בתקופות השונות", בית העם ירושלים: טקס הנחת אבן היסוד, ירושלים תשי"א, עמ' 16.

23. משה קליינמן (עורך), מבית העם להיכל התרבות, ירושלים תש"י, עמ' 4. וראה שם, עמ' 14 על מלחמת הלשונות והמאבק ב"עזרה" במקום.

על בית העם הזה כותב זאב ליבוביץ בפתיחת זיכרונותיו:

כי בשם "בית העם" אקרא. מתמלא אני רגשי הוקרה לבני המנומרת הקטנה [...] לפני ל"ד שנה – בירושלים השקטה על שמריה, שעניים חודרות מפקחות בה על כל פירצה של 'איסור החדש'. העיזו הם לירות אבן פינה קטנה מרכזית, מחסה של גג מעל לסוכה מהודקה בקירות משוני צבע, ולא נרתעו מלכנות אותה בשם מטיל אמים המעיד על תוכן וצורה חדשים.²⁴

"שפת בית הכנסת", למצער השפה שבה מתממשת מטרתו המרכזית – התפילה, שפת המסורת היא, ובבית העם נותרת זירה פנויה להתגבשותה של "שפה" חדשה – העברית המתחדשת.

סיכום

המילונים – חדשים גם ישנים – מבליטים **בבית עם** את המשמעות הטכנית של התקבצות וכינוס במבנה.²⁵ אכן דומה כי בפשטות כך נתפס המוסד הזה באותם יישובים במדינת ישראל שבהם קיימים בתי עם, ועשויים להיות הבדלים קלים באשר לתפקודו בהקשרו המקומי.²⁶ אולם מה שהמילון אינו מצליח להעביר, ואין אנו נכנסים כאן לשאלה עד כמה זה מתפקידו, הוא המורשת הרעיונית הרוויה במונח **בית העם**. מתברר כי מורשת זו נשענת על היסטוריה לשונית מעניינת: מסמיכות טכנית לציון בתי העם שחרבו, המופיעה בהיקרות יחידאית בספר ירמיהו, לעיצוב מונח שעיקרו ספרותי במשמעות של ביזוי המנוגד לקדושה הטבועה בבית הכנסת. ניתן לראות את התחלת השימוש במונח בראשון לציון של

24. זאב ליבוביץ, "זכרונות על בית העם בירושלים", הד ירושלים, תש"א, גיליון פג.
25. "בית העם, להקהל בו העם (ירמ' לט ח, שבת לב.)" (מילון בן־יהודה, ערך "בית"), עמ' 536; "בית־עם, 1, מקום לאספות עם: 'ואת־בית המלך ואת־בית העם שרפו הכשדים באש' (ירמיה לט ח). 2, מועדון – לאספות, להרצאות, לקריאה, לבדור וכו'" (מילון אבן־שושן, ירושלים תשמ"ח, עמ' 226); "בית עם – מקום לאספות" (ראובן אלקלעי, מלון עברי שלם, א, רמת־גן 1969, עמ' 171); "מקום אספות עם" (יהודה גור, מלון עברי, תל־אביב 1946, עמ' 92); "מקום או בנין ציבורי לכינוסים לאספות להרצאות וכדומה" (יעקב כנעני, אוצר הלשון העברית לתקופותיה השונות, א, תל־אביב תש"ג, עמ' 288); "מוסד עירוני לפעולות תרבות וחברה" (מילון ספיר, תל־אביב 1997, עמ' 92; כך גם שושנה בהט ומרדכי מישור, מילון ההווה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 57).

26. דומני כי השימוש במונח הזה פוחת והולך. ניסיתי לאתר את הסביבות ולברר את ההקשרים שבהם משתמשים בו, ובאופן כללי אציין כי מדובר במקומות קטנים יחסית עם מרכזיות רבה ובדגש תרבותי מקומי.

שלחי המאה התשע־עשרה כניסיון פשוט לאמץ מונח קדום כדי להתמודד עם צורך חדש; אך יש גם מקום להניח שבגין הנסיבות המיוחדות היה בהיקלטות של המונח הזה דווקא צד של חילון השפה והעמדת אתגר לנוכח השימוש המסורתי בבית הכנסת. מידת העצמה הפולמוסית המקופלת במונח בנסיבות הופעתו תלויה כמובן במודעות לשימוש, בבקיאות במסכת שבת בתלמוד, שבה מופיע המונח בהקשרו המבזה, ובגורמים נוספים הקשורים בזמן ובמקום, ואנו לא באנו אלא לציין את האפשרות שבזמן מן הזמנים הליכה פשוטה לבית העם לא הייתה כה תמימה.